

The role of international trade in services in the development of exports

Namaz Paşayev

“Odlar Yurdu” University

E-mail: npashaayev@gmail.com

<https://orcid.org/0000-0002-8159-9726>

Abstract. The purpose of the study is to determine the role of services exports in the economy and the factors of its development by analyzing the current situation in the field of service exports in the world and in our country. In the process of the study, methods of comparative analysis and logical generalization were used. Despite the presence in the international and domestic scientific literature of many articles on the factors in the development of exports of goods, due to the insufficient study of the place and role of exports of services in the economy and the prospects for its development, the presented work can be considered important. The limitations of the study are problems with obtaining the necessary statistics. The study answered the following questions: what are the services exports models, which countries are leaders in terms of services exports, what are the factors for the development of services exports. As a result of the study, the need for the development of exports of services was emphasized in order to expand and diversify the country's exports. The practical significance of the study is to justify the need to pay more attention to the factors of development of exports of services in order to increase its volume.

Keywords: export of services, models of export of services, factors of development of export of services.

JEL F10; UDC339.5

To cite this article: Pashayev N. (2022). The role of international trade service in the development of exports. *Economic Growth and Social Welfare*, Issue II, pp. 152-163.

Article history: Received – 02.06.2022; Accepted – 28.06.2022.

İxracın inkişafında xidmətlərlə beynəlxalq ticarətin rolu

Namaz Paşayev

Odlar Yurdu Universiteti

E-mail: npashaayev@gmail.com

<https://orcid.org/0000-0002-8159-9726>

Annotasiya. Tədqiqatın məqsədi dünyada və ölkəmizdə xidmətlər ixracının mövcud vəziyyətini təhlil etməklə, onun ölkə iqtisadiyyatında rolunu və inkişaf amillərini müəyyənləşdirməkdir. Tədqiqat işi müqayisəli təhlil və məntiqi ümumiləşdirmə kimi tədqiqat üsulları əsasında yerinə yetirilmişdir. Beynəlxalq səviyyədə və ölkə daxilində elmi ədəbiyyatlarda əmtəələr üzrə ixracın inkişaf amilləri istiqamətində çoxlu sayda yazıların olmasına baxmayaraq, xidmətlər ixracının iqtisadiyyatda yeri və rolu, inkişaf perspektivləri istiqamətində az sayda araşdırmanın olduğuna görə təqdim edilən tədqiqat işi əhəmiyyətli hesab edilə bilər. Tədqiqatın məhdudiyyətləri araşdırma prosesində zəruri statistik məlumatların əldə edilməsində olan problemlərdir. Tədqiqat işində xidmətlər ixracının hansı modellərlə reallaşdırıldığı, xidmətlər ixracının həcminə görə hansı ölkələrin ilk sıralarda olması, xidmətlər ixracının hansı inkişaf amillərinin olması kimi suallara cavab verilmişdir. Tədqiqat nəticəsində ölkə ixracının genişlənməsi və şaxələndirilməsi məqsədilə xidmətlər ixracının inkişaf zəruriliyi vurğulanmışdır. Tədqiqatın praktiki əhəmiyyəti xidmətlər ixracının genişləndirilməsi məqsədilə inkişaf amillərinə daha çox diqqət göstərilməsi zərurətinin əsaslandırılmasıdır.

Açar sözlər: xidmətlər ixracı, xidmətlər ixracının modelləri, xidmətlər ixracının inkişaf amilləri

JEL O40; UDC 330

Məqaləyə istinad: Paşayev N. (2022). İxracın inkişafında xidmətlərlə beynəlxalq ticarətin rolu . *İqtisadi Artım və İctimai Rifah*, № 2, səh. 152-163.

Məqalə tarixçəsi: göndərilib – 02.06.2022; qəbul edilib 28.06.2022.

Giriş / Introduction

Dünya ölkələrinin inkişaf təcrübələrini təhlil etməklə xarici ticarət əlaqələrinin, xüsusilə də ixracın ölkənin iqtisadi inkişafında əhəmiyyətli təsirə malik olduğunu müşahidə etmək olar. Bu səbəbdən də hər bir ölkə üçün prioritet hesab edilən məsələlər içərisində xarici ticarət əlaqələrinin inkişafı, ixrac imkanlarının artırılması və ixracın şaxələndirilməsi öncül mövqelərdədir. Bu istiqamətdə beynəlxalq səviyyədə bir sıra araşdırmalar aparılmış və müvafiq nəticələr əldə edilmişdir. Belə ki, Helpmən və Qrosmən bildirmişlər ki, ixracın genişlənməsi ölkənin iqtisadi artımını sürətləndirməklə valyuta mədaxilinin stimullaşmasına səbəb olur (Khairul Hashim və Mansur Masih, 2014, s.3). Balassa və Kruqmənöz tədqiqatlarında bu qənaətə gəlmişlər ki, ölkənin istehsal amillərinin səmərəliliyinin artımına təsir edən amillərdən biri ixracdır (Gulcin Tapsin, 2015, s. 419). Eyni zamanda Kruqmən, Strout və Helpmən kimi araşdırmaçılar qeyd etmişlər ki, ölkədə sənayeləşmənin genişlənməsində, xarici valyuta mədaxilinin artımında və yeni iş yerlərinin yaranmasında ixrac əhəmiyyətli rola malikdir (Berlage, 2013).

Ölkənin iqtisadi inkişafında ixracın rolunun əhəmiyyətli səviyyədə olması çoxsaylı ölkələrin bu istiqamətə daha çox diqqət göstərməyə səbəb olmuşdur ki, nəticədə dünya üzrə xarici ticarətin həcmnin davamlı olaraq artması müşahidə edilmişdir. Eyni zamanda son illərin statistik rəqəmlərini təhlil etdikdə aydın olur ki, dünyada ümumi xarici ticarətin həcmində xidmətlərlə beynəlxalq ticarətin payının artdığı nəzərə çarpır. 2020-ci ildə dünya üzrə əmtəə və xidmətlərin xarici ticarətinin həcmi 22 trilyon ABŞ dolları dəyərində olmuşdur ki, bunun 17 trilyon ABŞ dolları əmtəələrlə xarici ticarətin, 5 trilyon ABŞ dolları isə xidmətlərlə xarici ticarətin payına düşmüşdür (World Trade Statistical Review 2021, s.12 və 15). 2020-ci ildə xidmətlər üzrə xarici ticarətin həcmi dünya ÜDM-in 5.9% və qlobal ticarətin isə 22.6%-ni təşkil etmişdir (UNCTAD, statistik məlumatlar, 2021). Bir faktı da qeyd etmək lazımdır ki, 2012-ci ildən başlayaraq əmtəələrlə xarici ticarətə nisbətən xidmətlərlə xarici ticarətin artım sürəti daha yüksək olmuşdur (ÜTT, Dünya Ticarəti üzrə Statistik Məlumatlar, 2021).

Əsas hissə/Main Part**Ədəbiyyatların təhlili**

Dünya səviyyəsində xidmətlərlə xarici ticarətin artımı, bir çox ölkələrin ümumi iqtisadiyyatında və ixracında xidmətlərin payının yüksəlməsi, eyni zamanda xidmətlər ixracının ölkə üçün əlavə faydalar yaratması bu sahənin önəmliyini artırmışdır. Lakin qeyd etmək lazımdır ki, malik olduğu xüsusiyyətlərinə görə xidmətlərin idxal və ixracı əmtəələrə nisbətən fərqlənir. Bu da xidmətlərin xarici ticarət modellərinin müəyyənləşdirilməsi zəruriliyini önə çəkir. İlk növbədə vurğulamaq lazımdır ki, qlobal səviyyədə xidmətlərlə beynəlxalq ticarətin formaları sahəsində tədqiqatçılar arasında yekdil fikir olmasa da müəyyən səviyyələrdə qəbul edilmiş prinsiplər mövcuddur. Xidmətlərlə beynəlxalq ticarət istehlakçı ilə xidmət göstərən arasında birbaşa əlaqə zamanı formalaşdığından əmtəələrin xarici ticarətindən fərqlənir. Dünyada ən çox istifadə edilən Xidmətlərin Beynəlxalq Ticarəti üzrə Ümumi Anlaşmaya (General Agreement on Trade in Services - GATS) əsasən xidmətlərin xarici ticarəti əsasən aşağıda izah edilən dörd model üzrə həyata keçirilir (ÜTT, Xidmətlərlə beynəlxalq ticarət üzrə ümumi razılaşma: məqsədlər və əhatə sahələri).

Model 1. “Xidmətlərin ölkə sərhədlərini keçməklə ticarəti”. Bu modelə əsasən bəzi xidmət növləri əmtəələr kimi xarici ticarət məqsədilə ölkə sərhədlərini keçməlidir. Məsələn üçün qeyd edə bilərik ki, proqram təminatı xidmət hesab edilməsinə rəğmən xarici ticarət məqsədilə ölkə sərhədlərini keçdiyi təqdirdə idxal və yaxud da ixrac hesab edilir. Bundan başqa bu modelə nümunə kimi bank və memarlıq xidmətlərinin telekommunikasiya və e-mail vasitəsilə bir ölkədən başqa bir ölkəyə göndərilməsini qeyd etmək olar.

Model 2. “Xidmətlərin xarici ölkədə istehlak edilməsi”. Bu modelə əsasən istehlakçı ixrac olunan xidmətin istehlakı məqsədilə həmin ölkəyə səfər etməlidir. Belə ki, turizm və təhsil xidmətlərinin istehlakçıları həmin xidmətlərin göstərildiyi ölkələrə səfər etməlidirlər.

Model 3. Kommersiya iştirakı. Bu modelə uyğun olaraq hər hansı bir ölkənin və ya firmanın xidmət ixracı məqsədilə istehlakçının ölkəsində nümayəndəlik, şöbə və ya törəmə müəssisəsi açaraq fəaliyyət göstərməsi tələb olunur. Məsələn üçün bildirmək olar ki, hər hansı bir bank və ya xəstəxana öz xidmətlərinin ixracı məqsədilə həmin ölkədə nümayəndəliyini yaratmalı və fəaliyyət göstərməlidir.

Model 4. Fərdi insanların hərəkəti. GATS-in irəli sürdüyü 4-cü modelə əsasən müəyyən sahələrdə fərdi insanlar xarici ölkələrdə fəaliyyət göstərirlər. Məsələn olaraq qeyd etmək olar ki, müəllim, həkim və ya mühəndisin hər hansı bir xarici ölkədə fəaliyyət göstərməsi qeyd edilən modelə aid edilir və ölkənin xidmət ixracı hesab edilir.

Dünya iqtisadiyyatına integrasiyanın sürətlənməsində xidmətlərin rolu

Qeyd etmək lazımdır ki, bir sıra inkişaf etməkdə olan ölkələr, xüsusilə də zəif inkişaf səviyyəsinə malik ölkələr global bazarlara çıxışda müəyyən çətinliklərlə qarşılaşırlar. Ölkənin dünya iqtisadiyyatına integrasiyasını genişləndirmək məqsədilə ticarət xərclərinin azaldılması önəmli hesab olunur. Xidmətlər ölkənin dünya iqtisadiyyatına integrasiyasının artırılmasında fundamental və önəmli rolə malikdir. Xidmətlərlə xarici ticarət ölkənin global bazarlara integrasiyasının genişlənməsinə bir sıra yollarla müsbət təsir edir (İƏİT və ÜTT, 2017, s.116-125):

1. Əmtəələr üzrə xarici ticarətin reallaşması və inkişafı məqsədilə lazımi infrastrukturun yaradılması. Xidmətlər əmtəələr üzrə xarici ticarətin reallaşması məqsədilə lazımi infrastruktur formalaşdırır. Xidmətlər olmadan əmtəələrin xarici ticarəti demək olar ki, qeyri-mümkündür. Müxtəlif növ xidmətlər ilə əmtəələrin son istehsalçıdan istehlakçıya çatdırılmasına yardım edir. Belə növ xidmətlərə dəniz nəqliyyatı, yol nəqliyyatı, hava nəqliyyatı, loqistika xidmətləri, pərakəndə və topdan satış xidmətlərini misal göstərmək olar. Əmtəələr üzrə xarici ticarətdə yollar və limanlar kimi infrastruktur vasitələrinin önəmli hesab edilməsinə baxmayaraq, zəruri xidmətlərin keyfiyyət səviyyəsi və xərci qeyd edilən infrastruktur vasitələrindən istifadədə önəmli məsələdir. Bəzi inkişaf etməkdə olan ölkələrdə keçirilən sorğu nəticəsində aydın olmuşdur ki, yol, hava və dəniz nəqliyyatı, kompüter, maliyyə və distribusiya kimi bir sıra xidmət sahələri əmtəələrlə xarici ticarətdə önəmli rolə malikdir. 2017-ci ildə Ümumdünya Ticarət Təşkilatı (ÜTT) və İqtisadi Əməkdaşlıq və İnkişaf Təşkilatı (İƏİT) tərəfindən aparılmış tədqiqatda bu qənaətə gəlinmişdir ki, xidmətlər bazarında xərclərin yüksək səviyyədə olması e-kommersiya ilə əlaqədar mikro, kiçik və orta müəssisələrin əmtəə ixracında maneə yaratmış olur.

2. Xidmətlər təklif zəncirində əlaqələri asanlaşdırır və əmtəə ixracında əsas resursfunksiyasını icra edir. Qlobal dəyər zənciri ölkələrin xarici ticarət vasitəsilə əlaqə yaratmasında əsas rola malikdir.

Demək olar ki, dünya ticarətinin yarısı qlobal dəyər zənciri vasitəsilə reallaşır. İƏİT və ÜTT tərəfindən 2016-cı ildə aparılmış tədqiqatda belə bir nəticəyə gəlinmişdir ki, inkişaf etməkdə olan ölkələrin əlavə dəyərlə ümumi ixracının 48%-i qlobal dəyər zənciri vasitəsilə həyata keçirilir.

Xidmətlərlə xarici ticarət qlobal istehsal şəbəkəsinin əsasını təşkil edir. Belə ki, beynəlxalq istehsal şəbəkəsinin inkişafında başqa amillərlə yanaşı texnoloji tərəqqi aparıcı təsir gücünə malikdir. Bir çox xidmət növləri, o cümlədən kompüter, tədqiqat və işləmə, reklam, telekommunikasiya, maliyyə və peşəkar xidmətlər qlobal dəyər zəncirinin təminatçısı rolunda çıxış edir.

Əlavə dəyər baxımından inkişaf etməkdə olan ölkələr önəmli xidmət ixracatçılarıdır. Əmtəələrin ixracında və qlobal bazarlara çıxışında xidmətlər mühüm rola malikdir. Bəzi xidmət sahələrinin xərc və keyfiyyət səviyyəsi ümumilikdə ölkə iqtisadiyyatının fəaliyyətinə müsbət təsir edir. Müvafiq xidmətlərin yoxluğu nəticəsində emal sənayesinin inkişafı qeyri-mümkün hesab edilir. Beləliklə də qeyd etmək olar ki, xidmətlərin mövcudluğu və keyfiyyət səviyyəsi əmtəə ixracında rəqabətqabiliyyətin artmasına səbəb olur.

3. Xidmətlər elektron kommersiya və məhsulların onlayn təklifi üçün lazımi infrastruktur formalaşdırır. Telekommunikasiya və kompüter xidmətləri, habelə maliyyə və distribusiyaya xidmətləri elektron kommersiya və xidmətlərin onlayn təklifini mümkün edir. İnternet, mobil telefonlar və məlumatların mübadiləsi kimi telekommunikasiya xidmətləri əmtəələrin onlayn satılmasını təmin edir. Texnoloji inkişaf belə növ xidmətlərin keyfiyyət və tutumunu artırmış, xərclərin azalmasına, habelə istehsalçının satıcı və müştəri ilə əlaqələrinin yaranmasını asanlaşdırmışdır.

Telekommunikasiyalar kimi infrastruktur xidmətlər ölkələr arası əlaqələrin qurulması və inkişafına bir sıra formalarda müsbət təsir edir: birincisi telekommunikasiyalar xidmətlərin ticarətolunma imkanlarını artırır və ixrac potensialını genişləndirir, firmaların xaricdə kommersiya fəaliyyətinə və fərdi insanların xarici bazarlarda xidmət təklif etmək üçün səyahət etməsinə olan ehtiyacı azaldır. İkincisi ölkələr arasında informasiyanın yayılmasını gücləndirir. Hazırki şəraitdə genişzolaqlı internet şəbəkəsindən istifadə, bulud texnologiyalar və başqaları böyük həcmli informasiyaların sürətli mübadiləsinə səbəb olmuşdur. Bu məlumatlar çox hallarda əmtəə və xidmətlərin xüsusiyyətləri haqqında olur. Ölkələrarası informasiya mübadiləsinin genişlənməsi telekommunikasiya xidmətlərinin əlavə dəyərinin artmasına, firmaların əmtəə və xidmətlər satmaqla yanaşı qlobal məkanlarda öz filialları ilə daha geniş əlaqələr qurmasına və fəaliyyətlərinin koordinasiyasına səbəb olmuşdur.

Azərbaycanın dünya iqtisadiyyatına integrasiyasında xidmət sahələrinin rolu

Hazırkı şəraitdə ölkəmizin xidmətlər üzrə xarici ticarətinin mövcud vəziyyətini araşdırmaq və tutduğu mövqeyini müəyyənləşdirmək məqsədilə ilk öncə dünyada xidmətlərin ixracı və bu istiqamətdə ilk sıralamada yer alan ölkələri qeyd etməyi məqsəda uyğun hesab edirik.

Cədvəl 1. Dünyada ölkə qrupları üzrə xidmətlər ixracı (2019 və 2020-ci illər)

Xidmətlər ixracı (milyon ABŞ dolları ilə)	2019	2020	Payı (%-lə) (2020)
Dünya	6227	4984	100.0
İnkişaf etmiş ölkələr	4333	3578	71.8
İnkişaf etməkdə olan ölkələr	1894	1406	28.2

Mənbə: https://unctad.org/system/files/officialdocument/tdstat46_FS05_en.pdf

Cədvəl 1-dən aydın olur ki, 2020-ci ildə dünya üzrə xidmətlər ixracı 4984 milyon ABŞ dolları həcmində olmuşdur ki, bunun 71.8%-i inkişaf etmiş ölkələrin və 28.2%-i isə inkişaf etməkdə olan ölkələrin payına düşür. Bir məsələni də qeyd etmək lazımdır ki, keçən illər ərzində dünya üzrə xidmətlər ixracında inkişaf etməkdə olan ölkələrin payı artmışdır (Cədvəl 1)

Cədvəl 2. 2020-ci ildə inkişaf etmiş ölkələr qrupundan ən çox xidmət ixrac edən beş ölkə

Ölkənin adı	Həcmi (milyard ABŞ dolları ilə)	Dünyada payı
ABŞ	706	14.2
Böyük Britaniya	342	6.9
Almaniya	311	6.2
İrlandiya	263	5.3
Fransa	246	4.9
İnkişaf etmiş ölkələr	3578	71.8

Mənbə: <https://hbs.unctad.org/total-trade-in-services/>

Cədvəl 2-dən aydın olur ki, 2020-ci ildə dünya üzrə xidmətlər ixracında inkişaf etmiş ölkələr içərisində ilk beşliyə ABŞ, Böyük Britaniya, Almaniya, İrlandiya və Fransa daxildir. Həmin bu ölkələr tərəfindən ixrac olunan xidmətlərin həcmi dünya xidmətlər ixracında 33.5%, inkişaf etmiş ölkələrin xidmətlər ixracında payı isə 71.8% olmuşdur (Cədvəl 2). Bu da ilk beş yeri tutan ölkələrin xidmətlər ixracının bütün inkişaf etmiş ölkələr içərisində yüksək paya malik olduğunu göstərir.

Cədvəl 3. 2020-ci ildə inkişaf etməkdə olan ölkələr qrupundan ən çox xidmət məhsulları ixrac edən beş ölkə

Ölkənin adı	Həcmi (milyard ABŞ dolları ilə)	Dünyada payı
Çin	281	5.6
Hindistan	203	4.1
Sinqapur	188	3.8
Koreya Respublikası	87	1.8
Honq Konq (Çin)	64	1.3
İnkişaf etməkdə olan ölkələr	1406	28.2

Mənbə: <https://hbs.unctad.org/total-trade-in-services/>

Cədvəl 3-də isə 2020-ci ildə dünya üzrə xidmətlər ixracında inkişaf etməkdə olan ölkələrdən ilk beşliyə daxil olanlar Çin, Hindistan, Sinqapur, Koreya Respublikası və Honq Konqdan təşkil olunmuşdur. Qeyd edilən beş ölkənin dünya xidmətlər ixracında payı 16.6%, inkişaf etməkdə olan ölkələrin xidmətlər ixracında payı isə 28.2% təşkil etmişdir. Bununla da cədvəldə adı qeyd edilmiş ilk beşliyə daxil olan ölkələrin inkişaf etməkdə olan ölkələr üzrə xidmətlər ixracının əsas hissəsini təşkil etdiyini müşahidə etmək olar (Cədvəl 3). Qeyd edilən statistik rəqəmlərə əsasən ümumi dünya üzrə və inkişaf tipinə malik qruplar üzrə xidmətlər ixracına nəzər yetirdikdə son illərdə dəyişikliyin olmasına baxmayaraq hələ də dünya xidmətlər ixracında inkişaf etmiş ölkələrin payı yüksəkdir. Ölkəmiz ilə əlaqədar rəqəmlərə nəzər yetirdikdə əmtəə və xidmətlər ixracında xidmətlərin payının azaldığını müşahidə edə bilərik (Cədvəl 4).

Cədvəl 4. Azərbaycanın 2016-2020-ci illər üzrə əmtəə və xidmətlər ixracı

Göstəricilər	2016	2017	2018	2019	2020
Əmtəə və xidmətlər ixracı (milyard ABŞ dolları ilə)	17.58	19.84	25.48	23.63	15.21
Azərbaycanın bütün növ xidmətlər ixracı (milyard ABŞ dolları ilə)	4.36	4.68	4.69	3.76	2.62
Xidmətlər ixracının ümumi məhsul ixracında payı (%-lə)	24.80	23.58	18.41	15.91	17.23

Mənbə: Dünya Bankı və <https://www.trademap.org>

Belə ki, 2016-2018-ci illərdə Azərbaycanın xidmətlər ixracının həcmi davamlı olaraq artmasına rəğmən əmtəə və xidmətlər ixracında payının azalması müşahidə edilir. Bununda əsas səbəbikimi ixracımızda (əsasən qeyri-neft sektorunda) mövcud olan bəzi əmtəələrin daha sürətli artıma malik olduğunu qeyd etmək olar. Lakin dünya üzrə əmtəə və xidmətlər ixracına nəzər yetirdikdə xidmətlər ixracının daha böyük artım sürətinə malik olduğunu görə bilərik.

Respublikamızda son iki ildə xidmətlər ixracının azalmasını isə bütün dünyanı bürüyən və hər bir dünya ölkələrinin ixracına mənfi təsir göstərən qlobal pandemiya ilə əlaqələndirmək olar. Başqa bir tərəfdən ölkəmizin son 5 ili üzrə xidmətlərin xarici ticarəti ilə əlaqədar statistik rəqəmlərini təhlil etdikdə xidmətlər idxalının ixracı üstələdiyini görə bilərik (Cədvəl 5).

Cədvəl 5. 2016-2020-ci illər üzrə Azərbaycanın bütün növ xidmətlər idxal və ixracı

Xidmətlər ixracı və idxalı	2016	2017	2018	2019	2020
Azərbaycanın bütün növ xidmətlər ixracı (min ABŞ dolları)	4368.3	4688.4	4690.7	3761.5	2620.6
Azərbaycanın bütün növ xidmətlər üzrə idxalı (min ABŞ dolları)	7522.8	8067.7	6752.7	6377.1	5461.3
Xidmətlər üzrə ticarət saldosu (min ABŞ dolları)	-3154.5	-3379.3	-2062.0	-2615.6	-2840.7

Mənbə: <https://www.trademap.org>

Cədvəl 5-dən aydın olur ki, qeyd edilən illərdə xidmətlərin xarici ticarəti üzrə saldomuz mənfi olmuşdur. Lakin pandemiya öncəsi illərdə, xüsusilə də 2018-ci ildə xidmətlər idxalında azalmanın, əvəzində isə xidmətlər ixracında az da olsa artım nəticəsində mənfi saldo ən aşağı səviyyədə qeydə alınmışdır.

Cədvəl 6. 2016-2020-ci illərdə Azərbaycanın xidmət növləri üzrə ixracı (min ABŞ dolları ilə)

Xidmət növlərinin adı	2016	2017	2018	2019	2020	Xidmətlər ixracında payı (%-lə)
Azərbaycanın bütün növ xidmətlər ixracı	4368.3	4688.4	4690.7	3761.5	2620.6	100.00
Azərbaycanın təmir xidmətləri ixracı	73.9	97.1	88.3	13.6	26.8	1.02
Azərbaycanın nəqliyyat xidmətləri ixracı	1095.4	971.4	1223.8	1107.9	1644.7	62.70
Azərbaycanın turizm xidmətləri ixracı	2713.8	3011.8	2634.2	1791.5	304.2	11.60
Azərbaycanın tikinti xidmətləri ixracı	31.1	65.2	54.3	31.6	28.9	1.10
Azərbaycanın sığorta və pensiya xidmətləri ixracı	12.5	23.5	12.5	26.6	21.7	0.83
Azərbaycanın maliyyə xidmətləri ixracı	6.7	6.1	12.5	7.3	9.1	0.35
Telekommunikasiya, kompüter və informasiya xidmətləri ixracı	72.9	66.3	78.9	58.4	65.2	2.49
Azərbaycanın başqa biznes xidmətləri ixracı	319.4	404.9	528.3	666.5	481.4	18.37

Azərbaycanın fərdi, mədəni və rekreasiya xidmətləri ixracı	15.2	12.5	17.2	22.5	11.6	0.44
Azərbaycanın dövlət əmtəə və xidmətlər ixracı	27.3	27.7	29.6	34.9	26.6	1.01
Azərbaycanın kommersiya xidmətləri ixracı	4340.9	4660.8	4661.1	3726.6	2593.9	98.98
Mənbə: https://www.trademap.org/						

Cədvəl 6-da Azərbaycanın xidmət növləri üzrə ixracı verilmişdir. Cədvəl məlumatlarından aydın olur ki, son ildə ölkənin xidmətlər ixracında ən yüksək pay nəqliyyat xidmətlərinə aid olmuşdur (62.7%). Bu sıralama turizm xidmətləri isə 11.6%-lə ikinci olmuşdur. Lakin bir faktı qeyd etmək lazımdır ki, əvvəlki illərdə, yəni pandemiya qabaq Azərbaycanın xidmətlər ixracında ən yüksək pay turizm xidmətlərinə məxsus idi. Son ildə global pandemiya səbəbindən turizm xidmətləri ixracı kəskin şəkildə azalmış və ikinci olmuşdur.

Qeyd edilən Azərbaycan ilə əlaqədar statistik rəqəmlərdən aydın olur ki, ölkəmizin xidmətlər ixracında 2016-2018-ci illərdə artım olmuşdur. Lakin artım sürəti çox aşağı səviyyədə olmuşdur. Ölkəmizin malik olduğu imkanları, yerləşdiyi coğrafi ərazini, işğaldan azad edilmiş ərazilərin turizm xidmətləri ixracında güclü potensialını nəzərə alaraq hazırkı statistik rəqəmlərin ürəkəçən səviyyədə olmadığını vurğulamaq olar. Bu da xidmətlər ixracının artırılması məqsədilə təsir edən amillərin müəyyənəndirilməsi və həmin amillərin inkişafı üçün lazımi tədbirlərin reallaşdırılmasını zəruri edir.

Xidmətlərlə xarici ticarətin inkişafına təsir edən amillər

Bir çox araşdırmaların əsasında belə bir nəticəyə gəlmək olar ki, xidmətlər üzrə ixracın genişləndirilməsi məqsədilə aşağıdakı tədbirlərin daha çox təsir gücü nəzərə çarpır:

- Təcrübədə çox zaman qısamüddətli dövr üçün istifadə edilən, lakin əslində uzunmüddətli təsir gücünə malik ölkənin daxili imkanları xidmətlər ixracının artımında önəmli rola mal

ikdir. Ölkənin daxili imkanları dedikdə sahibkarlıq bacarıqları, təbii ehtiyatlar, insan kapitalı, müvafiq infrastruktur və telekommunikasiya şəbəkələrinin mövcudluğu, institusional təşkilatların fəaliyyət keyfiyyəti kimi məsələlər nəzərdə tutulur.

- Ölkədə ticarətin təşkili və idarəedilməsi, investisiya mühiti və işçi qüvvəsinin mobilliyinə təsir edən müvafiq qanunverici bazanın mövcudluğu. Bunlar nəqliyyat və maliyyə xidmətlərinin ixracı, səhiyyə və təhsil işçilərinin rahat şəkildə xaricdə fəaliyyətlərinin təşkili və başqa məsələləri əhatə edir.

Xidmət sahəsində zəruri dövlət siyasətinin yürüdülməsi. Buraya ixrac və ya investisiyanın genişləndirilməsi məqsədilə yürüdülmən siyasətlər, xüsusi iqtisadi zonaların yaradılması və ya torpaq, infrastruktur və idxal olunan xammalların güzəştli şərtlərlə əldə edilməsi, subsidiya və ya vergi güzəştləri kimi ixracatçılar və investorlar üçün maliyyə stimulları, ticarət sərgiləri və informasiya mübadiləsi kimi ticarətin genişləndirilməsinin təşviqi fəaliyyətləri aid edilir.

Ümumiyyətlə qeyd etmək lazımdır ki, xidmət sahəsinin inkişafı ölkədə mövcud olan insan kapitalı (işçilərin peşəkarlığı), infrastruktur göstəriciləri (nəqliyyat və İKT sahələrində), xarici investisiyaların cəlb edilməsi imkanlarının mövcudluğu, institutların fəaliyyət səviyyəsi, iqtisadi mühit və başqa amillərdən çox asılıdır. Xidmətlərlə xarici ticarətin inkişaf amilləri sahəsində aparılmış tədqiqatlarının nəticələrinə əsasən bu sahədə işçi qüvvəsinin lazımi bacarıqları və müvafiq elektron infrastruktur xidmətlərlə ticarətin əsas determinantlarıdır, habelə xidmətlər üzrə ixrac proseduralarının mürəkkəbliyi, institutların keyfiyyəti, məşğulluq sahəsində qanunlarda anlaşılmazlıqlar, iqtisadi azadlıq indeksi, firmaların maliyyə əlçatanlığı və institutların fəaliyyət keyfiyyəti xidmətlərlə ticarətin əsas determinantlarıdır. Dünyada xidmətlərin ixracı sahəsində öncül mövqelərdə olan ölkələrin qeyd edilən amillər üzrə səviyyələrinə nəzər yetirdikdə bu fikrin doğru olduğunu müşahidə edə bilərik. Belə ki, 2019 və 2020-ci illərdə xidmətlər ixracında inkişaf etmiş ölkələr qrupundan ilk beşliyə aşağıdakı ölkələrin qeyd edilən amillər üzrə dünyada tutduqları mövqelərə nəzər yetirsək əvvəlinci sıralarda olduğunu müşahidə edə bilərik. Misal üçün firmaların maliyyə əlçatanlığını və ümumilikdə ölkədə maliyyə institutlarının fəaliyyətini əks etdirən maliyyə inkişaf indeksi sıralamasında ABŞ 2-ci, Böyük Britaniya 3-cü, Fransa 9-cu yerdədir. Başqa bir göstərici olan insan inkişaf indeksi üzrə müqayisə aparsaq qeyd edilən ölkələr bu sıralamada ilk 20 ölkədən biridir. Eyni zamanda ölkədə İKT-nin mövcud vəziyyətini əks etdirən və Beynəlxalq Telekommunikasiya Birliyi tərəfindən hesablanan İKT inkişaf indeksi sıralamasında ilk 15 ölkədən biridir. Beynəlxalq səviyyədə hesablanan İqtisadi azadlıq indeksi üzrə sıralamaya nəzər yetirdikdə qeyd edilən ölkələr ilk 15-iyə daxildir.

Başqa bir tərəfdən qeyd edilməlidir ki, 2019 və 2020-ci illərdə inkişaf etməkdə olan ölkələr qrupu üzrə xidmətlərin ixracı sıralamasında ilk beşliyə daxil olan ölkələrin də qeyd edilən beynəlxalq indekslər və başqa amillər üzrə dünyada tutduqları yerləri araşdırsaq ilk 15-iyə daxil olan ölkələrdən olacağı müəyyən olacaqdır. Beləliklə də bu nəticəyə gəlmək olar ki, ölkənin xidmətlər ixracı sahəsində artım əldə etməsi məqsədilə ilk öncə əvvəldə bildirdiyimiz amillərin inkişafına nail olmalı və bu istiqamətdə zəruri tədbirlər reallaşdırmalıdır.

Azərbaycanın qeyd edilən indekslər və göstəricilər üzrə durumuna nəzər yetirdikdə bəzi çatışmazlıqların olduğunu müşahidə edə bilərik. Belə ki, ölkəmiz 2020-ci il İnsan inkişafı indeksi sıralamasında 88 və İqtisadi azadlıq indeksində 60-cı yerdə olmuşdur. Bundan başqa maliyyə inkişaf indeksi üzrə Azərbaycanın dəyərini başqa ölkələrlə müqayisə etdikdə geriləmənin olduğunu görə bilərik. Belə ki, son illərdə respublikada həyata keçirilən bir çox tədbirlər nəticəsində maliyyə inkişaf indeksi üzrə dəyərində artım olmuş və 0.19-a çatmışdır. Müqayisə üçün qeyd edə bilərik ki, dünyanın inkişaf etmiş ölkələrində bu rəqəm 0.50-0.60 və inkişaf etməkdə olan ölkələrdə isə 0.40-0.50 arasında dəyişir.

MDB ölkələrindən Rusiyada 0.47 və Qazaxıstanda 0.33 olmuşdur. Başqa bir tərəfdən İKT inkişaf indeksinə nəzər yetirdikdə ilk 20 ölkənin bu indeks üzrə dəyəri 8.02-8.98 arasında dəyişməsinə rəğmən ölkəmizdə 6.33 olmuşdur.

Nəticə/Conclusion

Aparılmış tədqiqat nəticəsində aydın olmuşdur ki, ölkənin iqtisadi inkişafında xidmətlərlə xarici ticarətin rolu böyükdür. Bu səbəbdən də dünya ölkələrinin çoxu xidmət ixracının artımı məqsədilə müxtəlif tədbirlər həyata keçirmişdir. Xidmətlər malik olduqları xüsusiyyətlərinə görə əmtədən fərqləndiyindən onların xarici ticarət modelləri də nisbətən fərqlidir və əsasən dörd model əsasında həyata keçirilir. Hazırkı dövrdə dünyada xidmətlər ixracında inkişaf etmiş ölkələr yüksək paya malikdirlər. Lakin son illərin statistikasına əsasən inkişaf etməkdə olan ölkələrin dünya xidmətlər ixracında paylarının artdığını görmək olar.

Xidmətlər ixracının artımına bir sıra amillər təsir göstərir və bu amilləri xidmətlər ixracında öncül mövqedə olan ölkələrin müvafiq göstəriciləri ilə müqayisə etdikdə bağlılıq olduğunu müşahidə etmək olar. Ölkəmizin xidmətlər ixracının artırılması məqsədilə qeyd edilən amillərə daha çox diqqət göstərilməsi tələb olunur.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat / References

- Khairul Hashim and Mansur Masih (2014). "What causes economic growth in Malaysia: exports or imports?", INCEIF, Malaysia.
- Berlage, L. (2013). "Trade Strategy and Economic Growth in Developing Countries", International Journal of Marketing, Financial Services & Management Research ISSN 2277-3622 Vol.2, No. 9.
- Gulcin Tapsin, (2015). "The Relationship between Foreign Trade and Economic Growth in Turkey", International Review of Research in Emerging Markets and the Global Economy (IRREM). An Online International Research Journal (ISSN: 2311-3200) Vol: 1 Issue 3.
- UNCTAD (2021) , "Handbook of Statistics 2021- International trade in services", https://unctad.org/system/files/official-document/tdstat46_FS05_en.pdf
- WTO, "World Trade Statistical Review 2021". https://www.wto.org/english/res_e/statis_e/wts2021_e/wts2021_e.pdf
- WTO, https://www.wto.org/english/tratop_e/serv_e/gatsqa_e.htm
- OECD and WTO, "Aid for trade at a glance 2017: Promoting trade, inclusiveness and connectivity for sustainable development". Chapter 4/ Services trade policies and their contribution to connectivity and development.
- Aaditya Mattoo, Arti Grover Goswami and Sebastián Sáez,(2012). "Exporting services a developing country perspective", International Bank for Reconstruction and Development /International Development Association or The World Bank.

Olivier Cattaneo, Michael Engman, Sebastián Sáez, and Robert M. Stern, (2010). "International Trade in Services New Trends and Opportunities for Developing Countries", The World Bank.

<https://www.trademap.org/> Dünya Bankının statistik məlumatları

Роль международной торговли услугами в развитии экспорта

Намаз Пашаев

Университет Одлар Юрду

Email: npashaayev@gmail.com

Резюме. Целью исследования является определение роли экспорта услуг в экономике и факторов его развития путем анализа текущей ситуации в сфере экспорта услуг в мире и в нашей стране. В ходе исследования были использованы методы сравнительного анализа и логического обобщения. Несмотря на наличие в международной и отечественной научной литературе множества статей о факторах развития экспорта товаров, в связи с недостаточным исследованием места и роли экспорта услуг в экономике и перспектив его развития представленная работа может считаться важной. Ограничениями исследования являются проблемы с получением необходимой статистики. Исследование ответило на следующие вопросы: каковы модели экспорта услуг, какие страны являются лидерами по объему экспорта услуг, каковы факторы развития экспорта услуг. В результате исследования подчеркнута необходимость развития экспорта услуг с целью расширения и диверсификации экспорта страны. Практическая значимость исследования заключается в обосновании необходимости уделять больше внимания факторам развития экспорта услуг с целью увеличения его объемов.

Ключевые слова: экспорт услуг, модели экспорта услуг, факторы развития экспорта услуг.